

Odmiany komunikacyjno-stylowe (style) polszczyzny XVII wieku – na podstawie analizy słownictwa utworów Wacława Potockiego

Celem artykułu jest prezentacja wyników analizy leksykalnostylistycznej, której zostało poddane słownictwo poezji Wacława Potockiego (1621–1696). Na materiał badawczy złożyło się trzysta rzeczowników wyekscerpowanych z trzech najbardziej znanych utworów pisarza: *Ogrodu nie plewionego*, *Transakcji wojny chocimskiej* i *Moralioń* (Potocki 1987).

Zgodnie z definicją zawartą w najnowszym słowniku ogólnym języka polskiego, *styl* (w jednym ze swoich znaczeń) to *jęz. lit.* ‘zasób i wybór określonych środków językowych oraz zasad posługiwania się nimi w tekstach, wypowiedziach, mających konkretne cele i funkcje w komunikacji językowej; język’ (WSJP 2018). Dotychczas zagadnienie stylu, stylistyki w twórczości W. Potockiego traktowano w sposób wybiórczy i okazjonalny, gdyż ograniczony tylko do badań pojedynczego tekstu bądź ich wąskiej grupy (Borkowski 2011, Jurkowska 2011, Książek-Bryłowa 2009). W zakresie przeprowadzonej analizy cenne okazały się zatem informacje zawarte w słownikach historycznych rejestrujących leksykę dawnych epok. Opracowania te nie tylko ułatwiły przyporządkowanie wyodrębnionych jednostek do odpowiednich odmian (stylów) funkcjonalnych polszczyzny XVII stulecia, lecz także umożliwiły prześledzenie głównych tendencji stylistycznych, którym te wyrazy podlegały w ciągu wielowiekowego rozwoju naszego języka.

W badaniach słownictwa utworów jednego autora ważną rolę odgrywa kontekst wystąpienia danej jednostki w tekście. Uwzględnienie owego kontekstu podczas analizy konkretnych użyczeń leksemów pomaga rozpoznać takie zjawiska, jak polisemia, homonimia i metafora, a także pozwala ono ustalić, jakie nacechowanie aksjologiczne uzyskały te wyrazy. Doba średniopolska (przełom XV/XVI w. – schyłek XVIII w.) to okres istotnych przeobrażeń języka polskiego

w płaszczyźnie wszystkich jego podsystemów (zwłaszcza w warstwie leksykalnej), czas wyodrębniania się nowych odmian komunikacyjno-stylowych oraz środków artystycznych. W zakresie słownictwa wiązało się to z procesem intensywnego przyrostu kręgów tematycznych słownictwa specjalistycznego, co wraz z rodzimymi procesami słowotwórczymi i licznymi zapożyczeniami z języków obcych istotnie przyczyniło się wówczas do pięciokrotnego zwiększenia zasobów wyrazowych polszczyzny. Zmiany podsystemu leksykalnego miały z kolei duży wpływ na opisywane tu przekształcenia stylowe średniopolskiego języka literackiego, czego przejawem była jego stratyfikacja na odmiany (style) funkcjonalne, rozwój języków zawodowych oraz „usamodzielnianie się” wariantów regionalnych (Dubisz 2007: 63, 66).

1. Style leksyki utworów W. Potockiego

Zasada „jedności w różnorodności” i „piękna wielorakiego”, na które od dawna zwracali uwagę badacze kultury baroku, znalazła potwierdzenie w warstwie słownej wierszy sarmackiego poety (Skubalanka 1992: 190; Tomkiewicz 1971). Analiza stylistyczna materiału wykazała, że autor *Moralionów* umieszczał w swoich utworach wyrazy ze wszystkich odmian komunikacyjno-stylowych języka średniopolskiego¹. W grupie trzystu rzeczowników największą frekwencję uzyskiwały jednostki reprezentujące **styl potoczny** (73% całości leksyki), na drugim miejscu znalazły się wyrazy przyporządkowane do **stylu retorycznego** (17%), na trzecim – do **stylu kancelaryjno-urzędowego** (5%). Czwartą pozycję w omawianej klasyfikacji zajął **styl religijny** (4,5%), piątą, ostatnią, **styl naukowy** ze znikomym udziałem dwóch leksemów (0,5%). Wyniki badań zaprezentuję w kolejności wyznaczonej przez frekwencję jednostek przynależnych do poszczególnych odmian funkcjonalnych ówczesnej polszczyzny.

2. Styl potoczny

Największą frekwencję wśród analizowanych rzeczowników osiągnął zbiór słownictwa reprezentującego **styl potoczny** (219 wyrazów). Zawarty w podtytule termin, zgodnie z ujęciem Jerzego Bartmińskiego, traktuję najogólniej jako styl

¹ Materiał ma proveniencję poetycką, w związku z czym podczas jego analizy nie uwzględniłam stylu artystycznego. Podstawową funkcją tej odmiany stylowej języka jest bowiem funkcja metaprezentacyjna (autoteliczna), w której komunikat nastawiony jest na samego siebie, a funkcja referencjalna zostaje zawieszona.

(język) używany najczęściej, w najróżniejszych sytuacjach życiowych, stanowiący bazę derywacyjną dla pozostałych stylów językowych; w jego obrębie możliwe jest wyróżnienie rejestru neutralnego i emocjonalnego (Bartmiński 1992: 38, 41–42)². Znaczna przewaga w materiale nazw z tej odmiany stylowej języka wynika zapewne stąd, że „sarmacki” W. Potocki, podobnie jak „kunsztowny” Jan Andrzej Morsztyn³ czy inni współcześni im pisarze, chętnie stosował w swoich utworach leksykę potoczną, gdyż ta stanowiła najlepsze źródło ekspresji autorskiej i nie tylko pozwalała poecie różnorodnie nazywać otaczającą go rzeczywistość, lecz także dowolnie ją wartościować (Dubisz 1999; Książek-Bryłowa 2000, 2001). Zgodnie z przyjętym rozumieniem zjawiska potoczności w podzbiorze wyrazów przynależnych do najliczniej zarejestrowanego stylu znalazły się przede wszystkim nazwy elementów życia codziennego (m.in. *blawat* ‘rodzaj drogiej tkaniny’, *bzdęga* ‘tania wódka’, *chrzan*, *ferezyja* ‘typ luźnego płaszcza’, *jaszcz* ‘skrzynka, faska’, *trzepaczka*), nazwy przyrodnicze (*baran*, *dąb*, *gałązka*, *jezioro*, *szkapa*, *trąba* i in.), a także leksyka związana z szeroko pojętą przestrzenią (np. *cieplice* ‘ciepłe kraje’, *II czajka*⁴ ‘łódź kozacka’, *nocleg*, *świat* ‘obce, dalekie strony’, *ulica*, *Wieliczka*, *Wytrzeszczka* ‘miejsowość na Pogórze’).

Oprócz podanych rzeczowników w zgromadzonym materiale znalazło się wiele innych, zróżnicowanych tematycznie jednostek potocznych. Całość wyekscerpowanego słownictwa można zatem uporządkować według następujących kategorii semantyczno-stylistycznych:

- nazwy związane z fizycznością człowieka, w tym: nazwy osób ze względu na płeć lub wiek (*baba*, *chłop*, *dziewka*), nazwy części ciała ludzkiego (*brew*, *broda*, *jucha* 2 ‘krew ludzka’, *plecy*, *usta*, *wątroba*, *zadek*), nazwy chorób i osób chorujących (*kaleka*, *kołtun* ‘gościec’, *ślepy*, *powietrze* ‘epidemia, zaraza’), nazwy związane z fizjologią (*dech*, *ślina*, *śmierć*) i wyglądem (*uroda*, *wzrost*);

² To bardzo szerokie rozumienie języka potocznego pozwala traktować leksykę wspólną (wspólnoodmianową) jako tę warstwę słownictwa potocznego, która jest nienacechowana, a więc tożsama z rejestrem neutralnym, i jako taka stanowi przeciwagę dla wyrazów ekspresywnych (kolokwialnych), właściwych rejestrowi emocjonalnemu. Jak też podkreśla J. Bartmiński, cechą wspólną słownictwa z obu rejestrów jest bliski związek ze sferą codzienności, odniesienie do samego człowieka oraz to, że każdy z tych rejestrów charakteryzuje się antropocentryzmem i konkretnością (tamże: 43). Zob. też Markowski 1990, Sornat 2018.

³ W przeciwieństwie do J.A. Morsztyna reprezentującego barokowy nurt poezji dworskiej i ściśle przestrzegającego w swoich wierszach tabu językowego, tej zasady „dwu poetyk” nie stosował pisarz sarmacki, któremu obce było uzależnianie stylistyki utworu od jego odbiorcy (Książek-Bryłowa 2009: 101).

⁴ Cyfry rzymskie wskazują na nazwy homonimiczne (*I czajka*, *II czajka*), natomiast cyfry arabskie – na kolejne ze znaczeń jednostek polisemicznych (*jucha* 2, *śmierć* 2, *baba* 2, *baba* 3 i in.).

- nazwy właściwości psychicznych człowieka, w tym: nazwy uczuć i emocji (*afekt* ‘żądza, namiętność’, *miłość*, *nadzieja*), nazwy cech charakteru (*statek*, *upór*) oraz określenia wolitywne (*narów* ‘nawyk, przyzwyczajenie’, *ochota*, *potrzeba*, *wola*) i wartościujące (*bajka* ‘wymysł, plotka’, *obrót* ‘spryt, zaradność’);
- nazwy spraw bytowych człowieka, w tym: nazwy potraw i produktów żywnościowych (*faryna* ‘mąka’, *gorzałka*, *jucha* ‘polewka, sos’, *kaffa*, *kanar* ‘cukier trzciniowy’, *masłok* ‘napój ziołowy o właściwościach odurzających’), nazwy naczyń (*beczka*, *naparstek* ‘kieliszek’, *sklenica*, *talerz* ‘zastawa stołowa’), nazwy tkanin i materiałów (*falandysz* ‘cienkie sukno angielskie lub holenderskie’, *kitajka* ‘lekka tkanina bawełniana lub jedwabna’, *plótno*, *safijan* ‘wyprawiona skóra kozia’), nazwy ubiorów i dodatków (*cętka* ‘ozdobna blaszka, cekin’, *haftka*, *kontosz*, *mieszek*, *sobole*) oraz nazwy części domu i jego wyposażenia (*baba 2* ‘wiązka grochowin umieszczana w kominię’, *duchna* ‘poduszka, pierzyna’, *piekarnia*, *sklep* ‘piwnica’, *stępa* ‘ubijak, moździerz’, *wschody* ‘schody’);
- nazewnictwo z zakresu fauny i flory, w tym: nazwy roślin (*chrust* ‘zarośla’, *mech*, *wężówka* ‘rodzaj trującego grzyba’), nazwy zwierzęce (*I czajka*, *lipień*, *liszka* ‘lis’ *mrówka*, *sierć* ‘sierść’, *zobia* ‘pokarm dla ptaków’, *źmuda* ‘koń źmudzki’), nazwy miejsc (*sadzawka*, *ubocz* ‘zbocze, stok’), nazwy elementów przyrody nieożywionej (*glina*, *skała*), a także nazwy zjawisk wodnych (*fala*, *wał 2* ‘wzburzona fala morska’, *tonia* ‘toń, odmęt’), zjawisk akustycznych (*echo*) i atmosferycznych (*grad*, *tęcza*);
- nazwy elementów życia społecznego, w tym: nazwy członków społeczności (*gmin* ‘lud, pospólstwo’, *kmieć*, *hajduk* ‘służący na dworze magnackim’, *pleban*), nazwy zachowań międzyludzkich (*gadka* ‘rozmowa’, *łaska* ‘uprzejmość, życzliwość’, *ukłon*) i stosunków przyjacielско-towarzyskich (*dziewostęb* ‘swat’, *zaloty*), nazwy zwyczajów, wierzeń i tradycji (*fest* ‘święto, uroczystość’, *imię*, *mięsopest*, *obiad* ‘proszone przyjęcie z poczęstunkiem’, *śmierć 2* ‘uosobienie śmierci’) oraz nazwy związane z rozrywką i zabawą (*baba 3* ‘figura w szachach; hetman, królowa’, *gadka 2* ‘zagadka’, *karty*, *skrzypek*, *zabawa*);
- nazwy z zakresu pracy, handlu i gospodarki, w tym: nazwy ogólne (*robota*, *zabawa 2* ‘zajęcie, zatrudnienie’), nazwy zawodów i profesji (*cyrulik* ‘fryzjer, golibroda’, *krawiec*, *mamka* ‘kobieta karmiąca cudze dzieci’, *rajfur* ‘stręczyciel, pośrednik w interesach’, *zdun* ‘garncarz’), nazwy związane z handlem i wymianą (*jarmark*, *szeląg* ‘drobna moneta miedziana’), nazwy surowców (*otów*, *żelazo*), nazwy narzędzi (*cepy*, *kowadło*), a także nazwy miejsc pracy (*kuźnia*, *warstat*) oraz jej rezultatów (*obraz* ‘dzieło malarskie’, *praca* ‘efekt działania, wytwór’);

- nazwy związane z państwem, polityką, w tym: nazwy danin i opłat (*pogłównie*, *wytycz* ‘dziesięcina pobierana w naturze’), nazwy związane z własnością (*pieniądze*, *skarb*, *zagon* ‘posiadłość, majątek’) oraz obroną i obronnością (*hajduk 2* ‘żołnierz piechoty węgierskiej’, *potrzeba 2* ‘wyprawa wojenna’, *proch*, *szabla*, *wał*, *załoga* ‘pograniczny oddział obronny’);
- nazwy związane z otoczeniem cywilizacyjnym człowieka, w tym: nazwy miast (*Gdańsk*, *Lwów*), wsi (*Pogwizdów*, *Stadła*), krain (*Spisze*, *Wałochy* ‘Wołoszczyzna’), rzek (*Ropa*), państw (*Danija*), kontynentów (*Azycja*), a także nazwy etniczne (*Cygan*, *Rusin*, *Turczyn*) oraz nazwy związane z komunikacją i podróżą (*gościniec* ‘bita droga, trakt’, *buja* ‘żagiel’);
- nazwy kategorii fizycznych, w tym: nazwy ilościowe (*ćma* ‘tłum, gromada’, *lan* ‘miara powierzchni równa ok. 13,35 ha’), nazwy temporalne (*marzec*, *zima*) oraz nazwy cech i właściwości materii (*farba* ‘barwa, kolor’, *waga*).

Ponadto zebrany materiał leksykalny zawiera wiele nazw ekspresywnych, wartościujących pozytywnie lub negatywnie jednostkę ludzką, głównie ze względu na: wiek (*młokos* ‘dorastający chłopiec’), wygląd (*szpetulka* ‘brzydka dziewczyna’), moralność (*gadżina*, *świnia*), charakter, usposobienie (*gach* ‘mężczyzna zniewieściały’, *gapa*, *tchórz*), zachowanie (*diabeł*, *lampart* ‘ladaco, hulaka’, *mędrek*) oraz stosunek do wiary (*nabożny* ‘człowiek pobożny, bogobojny’).

Na uwagę zasługują również wyrazy przynależne do różnych odmian środowiskowych ówczesnej polszczyzny. Jeśli chodzi o podzbiór socjolektów i profesjolektów, to warstwa leksykalna dzieł XVII-wiecznego pisarza jest bogata m.in. w słownictwo myśliwskie (*grzebień* ‘grzywa kozła’, *herap* ‘okrzyk kończący polowanie’, *kot* ‘zając’, *obierza* ‘sidła, wnyki’, *wiecha* ‘ogon wilka’), rzemieślnicze (*dratwa*, *magiel*, *szwajca* ‘duże szydło szewskie, iglica’), pasterskie (*żętyca* ‘napój z serwatki mleka koziego lub owczego’), żeglarskie (*galera* ‘dwożagłowy lub trójżagłowy statek rzeczny’, *szkuta* ‘statek jednomasztowy’) oraz wojskowe (*harc* ‘utarczka pojedynczych rycerzy przed bitwą ogólną’, *hasło*, *obierza 2* ‘sznury, powrozy’, *obóz*, *sajdak* ‘pokrowiec na łuk i strzały’, *tabor*, *zbroja*). Poeta południowomałopolski umieszczał w swoich utworach także wyrazy o ograniczonym zasięgu występowania, reprezentujące terytorialne odmiany języka. Do grupy regionalizmów i gwaryzmów (nie tylko z okolic Małopolski) należą takie jednostki, jak *chabina* ‘pręt, różga’, *jaśla* ‘kasza jaglana’, *kulbaka* ‘stara świnia, maciora’, *ostręga* ‘jeżyna’, *robak* ‘wilk’, *sośnia* ‘sosna’⁵. Do słownictwa potocznego włączyłam również niektóre neologizmy (*sragarka* ‘handlarka, straganiarka’,

⁵ Prowienicję wyrazów oparłam na danych zamieszczonych w dawnych i współczesnych słownikach gwarowych oraz w opracowaniu Z. Stieberta (MSGP 2010, SGM 2018, Stieber 1974 i in.).

Urwiżywot ‘zartobliwe określenie niebezpiecznego miejsca’) oraz neosemantyczny W. Potockiego (*adiutant* ‘kochanek, adorator’, *macherzyna 2* ‘człowiek ugodowy, o słabym charakterze’)⁶.

Duży udział nazw potocznych w przyjętej próbie materiału potwierdza antropocentryczny charakter poezji autora *Ogrodu...*, który w każdym z wymienionych dzieł umieszczał wyrazy z niskiego lub średniego rejestru stylowego. Tam dopiero pisarz poddawał te leksemę – w zależności od gatunku, stylu, tematyki danego utworu – różnorodnym zabiegom słowotwórczym (por. *fiutyniec* ‘lekoduch, trzpiot’, *faworek* ‘podarek w dowód sympatii’, z fr. *faveur* ‘przychyłość, życzliwość’) lub metaforycznym (*strzecha* ‘włosy na głowie, czupryna’, *zgaga* ‘zazdrość’ i in.). O ile jednak w wypadku poezji dworskiej J.A. Morsztyna słownictwo potoczne (rzemieślnicze, militarne, przyrodnicze) stanowiło tworzywo do budowy kunsztownych porównań i przenośni zawierających pochwałę „ślicznej panny” (Wiśniewska 2010), o tyle w wierszach twórcy ziemiańskiego służyło ono na ogół do opisu „żywej codzienności”, bardzo dobrze znanej W. Potockiemu, dlatego też często przezeń krytykowanej i ośmieszanej. Analiza omawianej grupy wyrazów uwidoczniała dobrą orientację barokowego poety w sposobach wzbogacania leksyki, opartych na relacji synonimii i bliskoznaczności (por. *cieplice* – *świat*, *fala* – *wał 2*, *ksiądz* – *pleban*, *buja* – *żagiel*) oraz polisemii (*hajduk 2*; *potrzeba*, *potrzeba 2*; *wał*, *wał 2*; *śmierć*, *śmierć 2* i in.), rzadziej homonimii (*I czajka*, *II czajka*). Warto podkreślić, że Wacław z Potoka sięgał w tym wypadku po jednostki pochodzące z tej samej odmiany funkcjonalnej XVII-wiecznej polszczyzny (por. powyższe przykłady) bądź z jej dwóch różnych odmian. Przykłady takich dubletów synonimicznych stanowią wyrazy: *potrzeba 2* (pot.) – *impreza* (retor.), *zbroja* (pot.) – *żelazo 2* (retor.), *tęcza* (pot.) – *obręcz* (retor.). Polisemię jednostek różnostylowych reprezentują następujące pary: *dekret* (retor.) – *dekret 2* (kanc.-urz.), *obraz* (pot.) – *obraz 2* (retor.), *załoga* (pot.) – *załoga 2* (retor.), *żelazo* (pot.) – *żelazo 2* (retor.) i in.

3. Styl retoryczny

Drugie miejsce pod względem liczebności zajęło słownictwo należące do stylu retorycznego (52 rzeczowniki). Sposób wprowadzania do utworu elementów retorycznych, a także stopień nasycania nimi poszczególnych partii tekstu wskazują na to, że pisarz sarmacki uzależniał tę kwestię przede wszystkim od tematyki i genologii dzieła. W obrębie leksyki reprezentującej tzw. styl wysoki

⁶ Podane rzeczowniki w badanym okresie zyskały poświadczenie tylko w utworach W. Potockiego. Por. https://korba.edu.pl/query_corpus/ (dostęp: 14.08.2019).

(eposowy, militarny, religijno-kościelny⁷) owa retoryczność przejawiała się m.in. obfitą metaforą (np. *archiw* ‘skarbiec, zbiór’, *obierza* 3 ‘niewola, więzienie’, *obraz* 2 ‘wzór, autorytet’, *obręcz* ‘tęcza’), nagromadzeniem wyrazów erudycyjnych o proveniencji mitologicznej (*Fortuna*, *Pegaz*, *Wulkan*), literackiej (*Enejda*, *Kochanowski*, *pean*, *styl*), historycznej (*Cecora*, *Hannibal*, *Ligurkus*, *Perseus*), astronomicznej (*Kozierogi* ‘gwiazdozbiór Koziorożca’, *Waga*) i „egzotycznej”. Jednostkami z tej ostatniej podgrupy są nazwy odległych obszarów geograficznych (*Eufkrat*, *Taurus*), nazwy krain antycznych i ich mieszkańców (*Lacyjum*, *Latyn*), a także nazwy miejsc obcych kulturowo (*Damaszek*, *Konstantynopol*). Tekst *Transakcji wojny chocimskiej* obfituje w określenia tytułarne dawnych władców (*cesarz*, *faraon*), patetyzujące latynizmy (*magister* ‘mistrz, nauczyciel’, *oracyja* ‘uroczysta przemowa, przemówienie’) oraz nazwiska postaci szczególnie zasłużonych dla ojczyzny (*Chodkiewicz*, *Lubomirski*). Próżno natomiast szukać w słynnym poemacie potocznych antropimów w wersji nieoficjalnej, w które obfitują rubaszne fraszki Ogrodu nie plewionego (por. *Bartek*, *Maciek*, *Walek*).

Tym, co w zakresie stylistyki leksykalnej łączy wszystkie badane utwory (bez względu na gatunek), jest obecność w nich nazw przedstawicieli stanu wyższego (*dama*, *matrona*), występowanie słownictwa podniosłego podkreślającego szacunek wobec władzy i władcy (*majestat* ‘dostojeństwo, powaga’, *majestat* 2 ‘tron królewski’), a także modne, XVII-wieczne pożyczki włoskie i francuskie (*antypast* ‘przekąska, przystawka’, *galantom* ‘światowiec, elegant’, *impreza* ‘wyprawa wojenna’, *splendeca* ‘splendor, przepych’) oraz zaadaptowane latynizmy, które przeniknęły do warstwy języka ogólnego ze słownictwa urzędowo-prawniczego (*cenzura* ‘krytyka, ocena’, *dekret* 2 ‘sąd, opinia’). Zarówno w *Ogrodzie fraszek*, *Moralinach*, jak i w *Wojnie chocimskiej* odnaleźć można ponadto liczne nazwy książkowe, niektóre również dzisiaj właściwe tekstom poetyckim (por. *miesiąc* ‘księżyc’, *nagi* ‘nędzarz, biedak’, *niwa* ‘pole, łąka’).

Oprócz konwencji gatunkowej także tematyka danego utworu wpływała na semantykę obecnych w nim retoryzmów. W wypadku fraszek i epigramatów były to głównie nazwy związane z szeroko pojętą kulturą szlachecką (*bankiet* ‘wystawne przyjęcie, uczta’, *epitalamium* ‘utwór panegiryczny napisany na cześć nowożeńców’). Moralizatorsko-filozoficzne teksty *Moralików* częściej niż wiersze z poprzedniej grupy zawierały „uczone” wyrazy greckie i łacińskie, traktujące o egzystencjalnej kondycji człowieka (*impostura* ‘oszczerstwo, grzech, bluźnier-

⁷ Nazwy zaczerpnięte z klasyfikacji A. Wilkonia (2002). Badacz wymienione style literatury barokowej zalicza do grupy stylów społecznych (styl militarny, styl religijno-kościelny) i genologicznych (styl eposowy). Zdaniem językoznawcy ówczesne „style socjalne rozwijają się na zasadzie stylizacji, u której źródeł tkwiła dana odmiana funkcjonalna polszczyzny, mowa dworska czy socjolekt szlachecki” (tamże: 51).

stwo, *labirynt* 'skomplikowana sytuacja, impas'), podczas gdy wersy kunsztownego eposu z większą częstotliwością rejestrowały słownictwo wyszukane, niespotykane w innych zbiorach tego poety (*igrzysko* 'ważna uroczystość publiczna, *teatrum* 'miejsce doniosłych wydarzeń, scena, *bucefał* 'wierzchowiec, rumak, od nazwy konia Aleksandra Wielkiego').

Odmienne były również sposoby kontekstowego wartościowania jednostek retorycznych, które w żartobliwych, rubasznych „drobiazgach” *Ogrodu...* często służyły wyśmiewaniu i piętnowaniu wad ich bohaterów, stanowiąc przy tym źródło mało wybrednych dowcipów (por. *bankiet*, *dama*)⁸. Surowy osąd nagannych zachowań międzyludzkich (*dekret 2*), potępienie przejawów nieuczciwości panującej w życiu politycznym i artystycznym (*cenzura*) oraz wypowiedanie się na tematy ważkie (*impostura*) – to główne wyznaczniki leksyki reprezentującej odmianę retoryczną języka, właściwą tekstom *Moralistów*. W przeciwieństwie do dwóch wyżej przywołanych zbiorów cechą charakterystyczną słownictwa *Wojny chocimskiej* jest jego funkcja panegiryczna, uwznioślająca (*igrzysko*, *oracyja*) i waloryzująca „obraz dawnych przodków” (*obraz 2*, *Sarmata*).

Przeciwwagę i zarazem kontrast wobec leksyki stylu wysokiego stanowiły potoczny – zwłaszcza te ekspresywne, nacechowane ironią (*adiutant*), pogardą (*świnia*), a nawet wulgarnością (*ścierw*). Ze względu na stosunek ilościowy słownictwa z obydwu odmian stylowych języka układ stylistyczny dzieł W. Potockiego można w tym wypadku nazwać zjawiskiem zachodzenia „retoryczności w potoczności” (*Ogród nie plewiony* i *Moralia*) lub „potoczności w retoryczności” (*Transakcja wojny chocimskiej*).

4. Styl kancelaryjno-urzędowy

O silnym zakorzenieniu twórczości W. Potockiego w nurcie poezji ziemiańsko-szlacheckiej świadczy obecność w badanych tekstach leksyki przynależnej do stylu kancelaryjno-urzędowego. Wśród tych 14 jednostek na uwagę zasługują nazwy z zakresu prawa i administracji (*dekret* 'dokument, rozporządzenie', *inwentarz* 'księga rejestrowa majątku', *legista* 'znawca prawa, prawnik', *kanclerz* 'minister prowadzący kancelarię królewską', *kancelaryja* 'urząd kanclerza'), sądownictwa (*deputat* 'sędziego trybunału') oraz polityki sejmowej (*instrukcyja* 'zbiór poleceń przekazywanych posłowi'). W obrębie omawianej terminologii specjalistycznej zaskakuje różnorodność dziedzin prawa, z których W. Potocki czerpał słownictwo do swoich utworów (por. prawo kanoniczne: *infuła* 'godność biskupa,

⁸ Por. *Bankiet włoski*, *Bankiet senatora jednego*, *Na bankiecie* (Potocki 1987, 2: 33–35, 105, 205), a także *Reformat z damą*, *Dama*, *Kawaler z damą* (tamże, 1: 332, 361).

biskupstwo, *indult* 'dyspensa udzielana wiernym przez Kościół, prawo handlowe: *taksa* 'stała opłata za towar, ustalona cena, prawo rodzinne: *reformacja* 'majątek żony zabezpieczony na dobrach męża, prawo wojskowe: *zaciąg* 'werbunek wojsk najemnych, prawo gospodarcze: *monopolium* 'wyłączne prawo do produkcji, monopol').

Pod względem pochodzenia większość z podanych leksemów wykazuje proveniencję obcą – przeważnie łacińską (*dekret, deputat, indult, infuła, instrukcja, inwentarz, kanclerz, kancelaryja, legista, reformacja*), grecko-łacińską (*monopol*), a także włoską i francuską (*taksa, oblig*). Zjawisko bi- (a nawet multilingwizmu) obecne w dziełach W. Potockiego stanowi jedną z cech właściwych całej poezji barokowej, która obfitowała w latynizmy, a od XVII wieku – również w galicyzmy i italianizmy. Mimo że autor *Wojny chocimskiej* wielokrotnie w sposób negatywny wypowiadał się na temat nadmiernej makaronizacji ówczesnej polszczyzny:

Nie obaczysz w żebranym płaszczu więcej płatów,
Co w stroju i w języku dzisiaj u Sarmatów,

sam nie zawsze potrafił jej uniknąć swoich wierszach. Należy jednak pamiętać, że swobodne posługiwanie się łaciną i innymi „uczonymi” językami, tj. francuskim, włoskim, miało dowodzić ogłady, obeznania, wreszcie gruntownego wykształcenia pisarzy epoki baroku. Podgórski poeta prawdopodobnie nie ukończył żadnych studiów (a jedynie odbył edukację domową), ale uważna lektura Biblii i dzieł antycznych (czytanych przezeń w oryginale) pozwoliła mu perfekcyjnie opanować języki starożytne (Książek-Bryłowa 2009: 11).

Jeśli chodzi o leksemy reprezentujące styl kancelaryjno-urzędowy, to warto zauważyć, że wiele z nich stanowi dawne zapożyczenia formalnosemantyczne, które, choć często w zmienionej formie i w innym znaczeniu, funkcjonują we współczesnej polszczyźnie (por. *dekret, instrukcja, kancelaryja, kanclerz, monopolium, oblig*).

5. Styl religijny

Na czwartym miejscu pod względem liczebności znalazła się grupa 13 rzeczowników przynależnych do stylu religijnego. Wśród leksykalnych wyznaczników tej odmiany stylowej języka, oprócz apelatywów ze sfery *sacrum* (*ambona, archanioł, czyściec, rewerenda* 'sutanna'), w wyeksцерpowanym słownictwie wystąpiło również kilka nazw własnych zaczerpniętych z Biblii (*Dawid, Enoch, Elijasz, Ezechijas, Gomora*). Wymienione onimy świadczą o żywym zainteresowaniu

W. Potockiego Pismem Świętym, na które poeta ariański często powoływał się w filozoficznych przypowieściach *Moralików*, w pełnym patosie poemacie, a nawet – w rubasznych fraszkach *Ogrodu nie plewionego*. Poza nazwami biblijnymi w materiale wystąpił także antropomim o genezie muzułmańskiej (*Mahomet*), potwierdzający obecność motywów innowierczych w twórczości barokowego pisarza. Mimo że wymieniony heortonim otrzymał w kontekście jednego z utworów wartościowanie neutralne, to trzeba podkreślić, że wyrazy nazywające obce realia religijne i etniczne – zwłaszcza potoczne ekpresywizmy osobowe – na ogół w tekstach W. Potockiego mają zabarwienie negatywne (por. *bisurmanin*, *Tatarczuch*; Wiśniewska 1997). W odróżnieniu od podanych, użytych pogardliwie leksemów określenia odnoszące się do świata chrześcijańskiego (zwłaszcza do Boga) w wierszach sarmackiego poety za każdym razem uzyskują nacechowanie pozytywne (*Bogarodzica*, *Chrystus*, *Pan*).

6. Styl naukowy

Ostatnią pozycję ze względu na frekwencję w omawianym zestawieniu zajął styl naukowy, reprezentowany w materiale przez dwa leksemy, z których jeden stanowi nazwę z zakresu logiki i filozofii (*sylogizm* ‘schemat wnioskowania, konkluzja’), drugi natomiast jest terminem językoznawczym (*sylaba* ‘zgłoska’). Chociaż wymienione grekolatynizmy (*sylogismós*, *syllaba*) zaznaczyły znikomy udział wśród trzystu rzeczowników, to warto zauważyć ich obecność w dziełach autora *Moralików*. Wiek XVII to bowiem dopiero początek rozwoju polskiego stylu naukowego, którego największy rozkwit – zwłaszcza w zakresie słownictwa – przypadł na oświecenie i wiek XIX (Wiśniewska 1997; Dubisz 1999: 457–466; Kwapien 2010).

Lp.	odmiany komunikacyjno-stylowe	liczba jednostek	jednostki leksykalne
1.	potoczna	219	adiutant, afekt, Azycja, baba, baba 2, baba 3, bajka, baran, Bartek, becza, bisurmanin, bławat, brew, broda, buja, bzdęga, cepy, cęka, cieplice, chabina, chlop, chrust, chrzan, Cygan, cyrulik, I czajka, II czajka, ćma, Danija, dąb, dech, diabeł, duchna, dziewczka, dziewostęb, dratwa, echo, fala, falandyusz, farba, faryna, faworek, ferezyja, fest, fiutyniec, gach, gadka, gadka 2, gadzina, galera, gałzka, gapa, Gdańsk, glina, gmin, gorzałka, gościniec, grad, grzebień, haftka, hajduk, hajduk 2, harc, hasło, herap, imię, jagła, jarmark, jaszcz, jezioro, jucha, jucha 2, kaffa, kaleka, kanar, karty, kitajka, kołtun, kontosz, kowadło, kmięć, kot, krawiec, ksiądz, kulbaka, kuźnia, lampart, lipień, liszka, Lwów, łacina, łacinnik, łan, łanuszka, łaska, macheryzna, macheryzna 2, Maciek, magiel, mamka, marzec, mastok, mech, mędrek, mieszek, mięsupusi, miłość, mlókos, mrówka, nabożny, nadzieja, naparstek, narów, nocleg, obiad, obiecadio, obierza, obierza 2, obóz, obraz, obrót, ochota, ołów, piekarnia, pieniądże, pleban, plecy, plótno, pogłównie, Pogwizdów, potrzeba, potrzeba 2, powietrze, praca, proch, rajfur, robak, robota, Ropa, Rusin, sadzawka, safijan, sądak, sierć, skała, skarb, sklep, skrzypek, sobole, sośnia, Spisze, Stadla, statek, stępa, strzecha, szabla, szeląg, szkapa, szkuta, szpetulka, szragarka, szwajca, ściern, sklenica, ślepy, ślina, śmierć, śmierć 2, świat, świnią, tabor, talerz, Tatar-czuch, tchórz, tęcza, tonia, trąba, trzepaczka, Turczyn, ubocz, uciecha, uczoney, ukłoni, ulica, upór, uroda, Ur-wizywoł, usta, waga, Walek, wał, wał 2, wałach, Wiałachy, warstat, wątroba, węzówka, wiecha, Wieliczka, wola, wschody, Wyrzeszczka, wytycz, wzrost, zabawa, zabawa 2, zadek, zagon, zaloty, załoga, zbroja, zdun, zgaga, zima, zobia, żągiel, żelazo, żętyca, żmuda

Lp.	odmiany komunikacyjno-stylowe	liczba jednostek	jednostki leksykalne
2.	retoryczna	52	<i>antypast, archiw, bankiet, bucefał, Cecora, cenzura, cesarz, Chodkiewicz, dama, Dama-szek, dekret 2, Enejda, epitalamium, Eufrat, faraon, Fortuna, galantom, Hannibal, igrzysko, impreza, impostura, Kochanowski, Konstantynopol, Kozierogi, labirynt, Lacyjum, Latyn, Ljgurkus, Lubomirski, magister, majestat, majestat 2, matrona, miesiąc, magi, niwa, obierza 3, obręcz, obraz 2, oracyja, pean, Pegaz, Perseus, Sarmata, splendeca, styl, Taurus, teatr, Waga, Wulkan, zatoga 2, żelazo 2</i>
3.	kancelaryjno-urzędowa	14	<i>deputat, dekret, indult, infuła, inwentarz, instrukcyjia, kancelaryja, kanclerz, legista, monopolium, oblig, reformacyjia, taksa, zaciąg</i>
4.	religijna	13	<i>ambona, archanioł, Bogarodzica, Chrystus, czyściec, Dawid, Elijasz, Enoch, Ezechijasz, Gomora, Mahomet, Pan, rewerenda</i>
5.	naukowa	2	<i>sylaba, syllogizm</i>

Tabela 1. Wyniki analizy leksykalności listycznej. Wykaz szczegółowy (oprac. własne)

Podsumowanie

Na podstawie wyników przeprowadzonej analizy należy stwierdzić, że W. Potocki w warstwie leksykalnej swoich dzieł stosował szereg odmian funkcjonalnych języka średniopolskiego. Tę „wielostylowość” cechującą wyekscerpowany materiał należy tłumaczyć przede wszystkim wpływem tradycji sarmackiej, w duchu której tworzył autor *Ogrodu nie plewionego*. Socjolekt szlachecki jako podstawowy wariant komunikacyjny posługujących się nim „panów braci” już w wieku XVI zaczął bowiem wykształcać nowe style (odmiany), które za sprawą awansu polszczyzny do rangi ogólnopaństwowej mogły w następnym stuleciu swobodnie realizować się w kilku jej odmianach (Rzepka, Walczak 1992: 185–186; Wiśniewska 1992: 13).

W słownictwie utworów XVII-wiecznego poety wystąpiły wszystkie odmiany komunikacyjno-stylowe ówczesnej polszczyzny, a każda z nich znalazła w tych tekstach swoje uzasadnienie. Obfitość leksyki potocznej, wyraźnie dominującej nad słownictwem z innych stylów, wynika głównie z antropocentrycznego charakteru twórczości W. Potockiego, w którego centrum zainteresowania niezmiennie znajdował się człowiek i wszystko to, co było z nim blisko związane. Przeciwwagą dla stylu potocznego, reprezentowanego przez jednostki zarówno z rejestru neutralnego, jak i ekspresywno-kolokwialnego, w poezji barokowego pisarza stanowił styl retoryczny. Chociaż leksyka przynależna do wskazanej odmiany stylowej osiągnęła znacznie mniejszą liczebność niż słownictwo potoczne (por. tab. wyżej), to jednak jej obecność w przyjętej próbie dowodzi erudycji twórcy *Moralistów*, który wykazywał się znajomością nie tylko wiedzy praktycznej, życiowej, lecz także tej teoretycznej, książkowej, mającej główne źródło w Piśmie Świętym oraz dziełach autorów starożytnych (Książek-Bryłowa 2002: 45).

Jako typowy przedstawiciel swojego stanu poeta średniopolski żywo reagował na sytuację prawną, polityczną i gospodarczą Rzeczypospolitej, o czym przekonuje udział terminów właściwych stylowi kancelaryjno-urzędowemu w analizowanej leksyce. Codziennosc sejmikowa W. Potockiego, połączona ze sprawowaniem przezeń licznych funkcji i urzędów państwowych, jak też towarzysząca temu baczna obserwacja rzeczywistości społecznej – to wszystko widocznie zaważyło na tematyce utworów XVII-wiecznego autora, który w obrębie tej odmiany stylowej w większości stosował słownictwo obce, głównie o genezie grecko-łacińskiej, włoskiej i francuskiej. W odniesieniu do analizowanych rzeczowników można ponadto mówić o wszechstronności Potockiego-„legisty”, mającego rozległą wiedzę z wielu dziedzin prawa – m.in. kanonicznego, handlowego, rodzinnego, gospodarczego i wojskowego.

Przynależność W. Potockiego do warstwy szlacheckiej poświadcza również grupa 13 jednostek reprezentujących w jego dziełach styl religijny. Autor *Ogrodu nie plewionego*, zbioru uznawanego przez potomnych za sarmackie *silva rerum*, w rozmaitej funkcji umieszczał w jego wierszach nazwy sakralne. Silnie zretoryzowany tekst *Wojny chocimskiej*, mimo obecności w nim podniosłych nazw religijnych i bezpośrednio zaczerpniętych z Biblii, zawiera także określenia elementów obcych kulturze europejskiej. Wacław z Potoka, podobnie jak inni współcześni mu pisarze sarmaccy, często odwoływał się do tematyki sakralnej, aby móc w ten sposób potwierdzić swój status szlachcica – gorliwego obrońcy wiary chrześcijańskiej. Styl religijny, zwłaszcza w tekstach napisanych w tzw. stylu eposowym (wysokim), łączył się w tej poezji z podstylem militarnym, reprezentowanym przez słownictwo z zakresu wojny i wojskowości.

O szerokich zainteresowaniach W. Potockiego, dla którego oprócz spraw domowych, społecznych, politycznych czy religijnych, ważne były także kwestie językowo-filozoficzne, przekonuje obecność w wyekscerpowanym materiale dwóch terminów właściwych stylowi naukowemu. Ubóstwo leksykalne ostatniego z podzbiorów po raz kolejny potwierdza dominację stylistyki potocznej w tekstach sarmackiego poety, który chociaż często wypowiadał się na tematy z zakresu wiedzy i nauki, to raczej sięgał w tym celu po słownictwo ogólne, a nie specjalistyczne.

Tak sformułowane wnioski dają podstawę do tego, by hierarchię stylów właściwą zaprezentowanemu słownictwu określić mianem zjawiska zachodzenia „okazjonalnej, religijno-urzędowej retoryczności w potoczności, z domieszką uczoności” (Dubisz 2005: 301–319). W jednej ze swoich prac S. Dubisz stwierdza, że warstwa leksykalna była głównym polem poetyckich doświadczeń W. Potockiego (Dubisz 1999: 509). Wyniki analizy nazw rzeczownikowych zawartych w utworach średniopolskiego pisarza potwierdzają słuszność przytoczonego sądu.

Bibliografia

- Bartmiński J., 1992, *Styl potoczny*, „Język a Kultura”, t. 5, s. 37–54.
Borkowski A., 2011, *Imaginarium symboliczne Wacława Potockiego: „Ogród nie plewiony”*, Siedlce.
Dubisz S., 1995, *Styl (?)*, „Stylistyka”, nr 4, s. 277–280.
Dubisz S., 2005, *Język – Historia – Kultura (wykłady, studia, analizy)*, t. 1, Warszawa.
Dubisz S., 2007, *Język – Historia – Kultura (wykłady, studia, szkice)*, t. 2, Warszawa.
Dubisz S. (red.), 1999, *Nauka o języku dla polonistów*, Warszawa (wybór artykułów tego autora).

- Jurkowska E.A., 2011, *Od rozpaczy do euforii, czyli o sposobie wyrażania emocji w „Syrolicie” W. Potockiego* [w:] U. Sokólska (red.), *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, Białystok, s. 47–56.
- Książek-Bryłowa W., 2000, *Uwagi o języku i stylu fraszek Wacława Potockiego* [w:] K. Rymut, W.R. Rzepka (red.), *Studia historycznojęzykowe*, t. 3, Kraków, s. 361–367.
- Książek-Bryłowa W., 2002, *Wacław Potocki – poeta doctus?* [w:] Z. Krążyńska, Z. Zagórski (red.), *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. 10, Poznań, s. 35–46.
- Książek-Bryłowa W., 2009, *Wacław Potocki i jego „Ogród, ale nieplewiony”*, Lublin.
- Książek-Bryłowa W., 2011, *O potoczności „Ogrodu fraszek” Wacława Potockiego* [w:] Z. Krążyńska, Z. Zagórski (red.), *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. 7, Poznań, s. 87–97.
- Kwapień E., 2010, *Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny XIX wieku – rzeczowniki (na podstawie danych leksykograficznych)*, Warszawa.
- Markowski A., 1990, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. 1–2, Warszawa.
- Potocki W., 1987, *Dzieła*, t. 1–3, L. Kukulski (oprac.), B. Otwinowska (wstęp), Warszawa.
- Rzepka W.R., Walczak B., 1992, *Socjolekt szlachecki XVII wieku (Próba ogólnej charakterystyki)* [w:] M. Stępień, S. Urbańczyk (red.), *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, Warszawa–Kraków, s. 179–188.
- Skubalanka T., 1992, *Główne tendencje stylistyczne w polskiej poezji barokowej* [w:] M. Stępień, S. Urbańczyk (red.), *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, Warszawa–Kraków, s. 189–198.
- Sornat K., 2018, *Leksyka współnoodmianowa XVII-wiecznej polszczyzny (na przykładzie słownictwa utworów Wacława Potockiego)*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 39–54.
- Stieber Z., 1974, *Uwagi o języku Wacława Potockiego* [w:] Z. Stieber (red.), *Świat językowy Słowian*, Warszawa, s. 327–345.
- Tomkiewicz W., 1971, *Piękno wielorakie. Sztuka baroku*, Warszawa.
- Wilkoń A., 2002, *Dzieje języka artystycznego w Polsce*, Kraków.
- Wiśniewska H., 1997, *Wartościowanie Turków w „Wojnie chocimskiej” Wacława Potockiego*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 1, s. 45–62.
- Wiśniewska H., 2010, *Uciechy miłości i wojowanie w wierszach conceptowych Jana Andrzeja Morsztyna (1621–1693)*, Lublin.
- Wiśniewska H., Kosyl Cz. (red.), 1992, *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, Lublin.

Słowniki

- MSGP 2010 – R. Kucharzyk, A. Niezabitowska (i in.), *Mały słownik gwar polskich*, J. Wronicz (red.), Kraków 2010.
- SGM 2018 – M. Buława, M. Grabka (i in.), *Słownik gwar małopolskich*, t. 1–2, J. Wronicz (red.), Kraków 2018.
- SGP 2011 – A. Wietrzyk, *Słownik gwary Pogórzan (z okolic Gorlic)*, B. Grabka, R. Kucharzyk (red.), Gorlice 2011.
- WSJP 2018 – *Wielki słownik języka polskiego ze słownikiem wyrazów bliskoznaczących* PWN, Dubisz S. (red.), Warszawa 2018 (wersja elektroniczna).

Słowniki dostępne online

- <http://doroszewski.pwn.pl/>, *Słownik języka polskiego*, W. Doroszewski (red.).
- <https://eswil.ijp.pan.pl/>, *Edycja elektroniczna Słownika wileńskiego*, M.B. Majewska (kier. proj.).
- <http://literat.ug.edu.pl/~literat/glogers/0013.htm>, Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*.
- <http://spjs.ijp.pan.pl/szukaj/index>, *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, kier. proj. B. Sieradzka-Baziur.
- <https://spxvi.edu.pl/>, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, M.R. Mayenowa (red.).
- <http://sxvii.pl>, *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, W. Gruszczyński (red. nauk.).
- <http://wsjp.pl/index.php?pwh=0>, *Wielki słownik języka polskiego*, P. Źmigrodzki (red. nauk.).
- <http://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/results?q=%C5%82ownik+gwar+polskich&action=SimplifySearchAction&type=-6&p=0>, J. Karłowicz, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.

Inne

- https://korba.edu.pl/query_corpus/, *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)*, 2013–, W. Gruszczyński (kier. proj.), Warszawa.

Communication and style varieties (styles) of the Polish language of the 17th century – based on the analysis of the vocabulary of the works of Waclaw Potocki

Summary

The article presents the results of a lexical stylistic analysis of the vocabulary of Waclaw Potocki's poetry. The research material consists of 300 nouns and comes from the three most famous works of the writer, collected in the collection of his *Works* in the edition of L. Kukulski (1987). The Sarmatian poet in the verbal layer of his poems used a number of functional varieties of the Middle Polish language. The abundance of colloquial lexis, clearly dominant over the vocabulary of other styles, results mainly from the anthropocentric nature of W. Potocki's work, whose focus was invariably on man and everything that is closely related to him. The rhetorical style was a counterweight to the colloquial style, represented in the material by individuals from the neutral and expressive-colloquial register, in the poetry of the writer.

Keywords: baroque, communication and style variety, poetry, style, Waclaw Potocki

Słowa kluczowe: barok, odmiana komunikacyjno-stylowa, poezja, styl, Waclaw Potocki